

LOCUL NIHILISMULUI FILOSOFIC ȘI TEOLOGIC ÎN EVOLUȚIA ISTORICĂ A CULTURII

ALEXANDRU BUZALIC*

ABSTRACT. *The place of philosophical and theological nihilism in the historical evolution of culture.* The history of thought reveals us the succession of the great historical-cultural Eras, as well as the succession of many phases starting with the first representatives, hardens itself through the humanistic preoccupations foreboding the appearance of the great systems, a climax that is then followed by the decadence of a sterile school that ends in the eclecticism and relativism of a transition. The changes in the contemporary Europe confront us with the reality of a qualitative leap that characterises a time of transition of what we now call Modernity towards another civilisational paradigm. But in the process of values inversion and the chaos of transition, the seeds of the new cultural entity leading towards revival appear and it seems that history repeats itself. The civilisations inevitably embrace nihilism, contesting its own values that lifted them on the peaks of progress.

Keywords: *civilisational paradigm, cultural Eras, Europe, Modernity, nihilism*

REZUMAT. *Locul nihilismului filosofic și teologic în evoluția istorică a culturii.* Istoria gândirii ne dezvăluie succesiunea marilor ere culturale. Schimbările din Europa contemporană ne confruntă cu realitatea unui salt calitativ care caracterizează o perioadă de tranziție de la ceea ce numim acum modernitatea spre o altă paradigmă. Dar, în procesul de răsturnare a valorilor și în haosul tranziției se formează semințele noii entități culturale care vor conduce spre renaștere și se pare că istoria se repetă. Civilizațiile îmbrățișează în mod inevitabil nihilismul, contestând propriile valori care le-au ridicat pe culmile progresului.

Cuvinte-cheie: *paradigmă civilizațională, ere culturale, Europa, modernitate, nihilism*

* Conf. univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai Cluj Napoca, Facultatea de Teologie Greco-Catolică, Departamentul Oradea. Email: alexandrubuzalic@yahoo.com.

Introducere

Cultura europeană contemporană este supusă unor tensiuni psiho-sociale care conduc spre un clivaj tradiție / reînnoire ce tinde dincolo de asigurarea unei continuități ancorate în straturile epocilor culturale autohtone. Se tinde spre un „salt calitativ” care poate fi în disjunctie față de esența identității culturale europene tradiționale de azi. Fenomenologia tranziției este complexă, trecând prin aspecte individuale sau de grup/sociale, un catalizator care accentuează tranziția fiind creșterea numărului de imigranți veniți din alte spații geo-culturale și religioase și sedentarizarea acestora dincolo de posibilitatea unei integrări minime într-o ordine tradițional europeană. Astfel apar enclave neidentitare în care individul se îmbracă și se exprimă prin semnele specifice culturii de origine pe care ulterior le impun în peisajul cultural majoritar. Sindromul de neintegrare se exprimă prin reacții agresive față de sistemul social din statele gazdă, pe care, nefiindu-i accesibil, îl agrează (și atunci îmbrățișarea terorismului suicidar în numele unei ideologii care dă sens „în sfârșit” existenței sale asociale, haotice, lipsită de un reper identitar cu care să se asemene). Sunt tulburărilor de socializare de tip adolescentin care se pot concretiza prin acte de „răzbunare” de tip Colombine, dar și al atentatelor de tip kamikaze, delirul indus (sau întărit) ideologic fiind îmbrăcat într-o aură pseudo-religioasă pentru a-i conferi o brumă de autoritate transcendentă. De fapt sunt persoane în suferință care nu au avut șansa intervenției terapeutice venite fie din partea psihiatrului, fie din partea pastorației religioase care să îi poată oferi ieșirea din impas și orientarea corectă în lumea valorilor cuantificate de religie.¹

Aceleași pulsioni suicidare apar și la scara ideologiei politicilor care guvernează o civilizație suferindă, așa cum se devoalează în tensiunile globalizării, uneori cu impuneri politice absurde, și reacțiile de respingere/neadaptare din partea unor categorii sociale. Ajungem astfel în fața schimbării unui facies cultural care poate continua esența civilizației autohtone sau se poate ajunge la extincția unei civilizații și la singurul triumf posibil al nihilismului: „moartea”, „sfârșitul lumii”, „anihilarea” ridicate la rang de eshaton.

Etaple evoluției marilor epoci culturale

În istorie identificăm mai multe epoci culturale, de la preistorie (Paleolitic, Mezolitic, Neolitic), Antichitate, Ev Mediu și Epoca Modernă. O altă împărțire convențională identifică culturile prealfabetice, bazate pe transmiterea culturală orală,

¹ Aceste procese sunt descrise amănunțit în Alexandru Buzalic, *Crepusculul civilizațiilor. Metaanaliza spiritualității tranzițiilor culturale*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, pp. 49-70.

inițiativă și, culturile alfabetice care beneficiază de documente scrise. Între acestea identificăm perioade îndelungate de tranziție pe fondul lipsei omogenității, între diferite teritorii existând grade diferite de „modernizare” și o evoluție cronologică diferită, generată de alți factori culturogenetici.

Ceea ce la scara unei culturi sau al unei civilizații marchează în istorie un „sfârșit”, în realitate este o perioadă de „tranziție” în care se configurează etapa următoare. Fie că este vorba despre un salt calitativ major cu schimbarea dramatică a fondului cultural ca urmare a modificării ordinii statale și/sau a imigrației masive, fie că este vorba despre saltul calitativ evolutiv de la o etapă la alta din cadrul aceleiași culturi, tranzițiile asigură o continuitate și perpetuează fondul autohton cu toată „stratigrafia” sa, începând de la origini. Credințele vernaculare și elementele arhaice se perpetuează, dobândind uneori învelișuri noționale aparent diferite, alte elemente culturale și spirituale sunt supuse unui proces de adaptare și/sau adecvare la orizontul cunoașterii din timpul respectiv, o concepție despre lume viabilă și integratoare pentru individ pornind întotdeauna de la proiecția realității în cultură și de la autoritatea acesteia în epocă.

Despre ciclicitatea etapelor care caracterizează progresul istoric al unei „Epoci” tratează filosoful polonez Władysław Tatarkiewicz (1886-1980), identificând subîmpărțirile din cadrul marilor Epoci în cele trei volume ale sale dedicate *Istoriei filosofiei*², editate prima oară la Lublin în 1931 și reeditate de mai multe ori de către Editura Științifică PWN din Varșovia (ultima ediție 2016).

Vorbind despre perioadele filosofiei europene, filosoful și esteticianul polonez situa cronologic „filosofia antică” între sec. VI î.H. – VI d.H., urmată de „filosofia medievală” până în sec. XIV, din sec. XV începând „filosofia modernă”. Tatarkiewicz spune că: „aceste epoci trebuie împărțite la rândul lor în etape”³ care să reflecte ce tip de gândire filosofică predomină, fie în siajul progresului și ancorării în datele pozitive, fie în spiritul contestatar și pesimist față de posibilitatea cunoașterii realității, de tip critic, negativ (am putea spune teologic, mai degrabă „în stil apofatic”). În general, frământările timpului sunt complexe: chiar și într-o perioadă a afirmării plenare a umanismului vor exista umbre ale nihilismului, la fel cum în perioadele istorice în care triumfă violența, persecuțiile și războiul întâlnim apostoli ai adevărului, binelui și frumosului care „trăiesc” aceste valori și nu capitulează în fața non-valorilor care domină în timpul respectiv.

² Władysław TATARKIEWICZ, *Historia filozofii* t. 1-3, Wydawnictwo Naukowe PWN.

³ Władysław TATARKIEWICZ, *Historia filozofii* t.1, pp. 15-16.

Tatarkiewicz observă dezvoltarea organică din cadrul unei „epoci”, etapele conturându-se prin precursori care pregătesc ascensiunea unor curente „forte” ce lasă urme în cultura și gândirea omenirii, dezvoltarea marilor sisteme rezultate din gândirea progresistă, apoi dezvoltarea „școlilor” de gândire care dezvoltă amănunțit fiecare direcție de analiză posibilă și transmite intergenerațional un tip de gândire filosofică. Tatarkiewicz spune că „în ciuda tuturor diferențelor care le separă, cele trei mari epoci ale filosofiei au în comun faptul că fiecare dintre ele au trecut prin aceste perioade: perioada dezvoltării, perioada criticii și iluminismului, perioada sistemelor și perioada criticii și a școlilor.”⁴

Istoria gândirii este strâns legată de evoluția culturală a epocilor respective, de fapt un ciclu civilizațional, fie acesta al dezvoltării interne sau al nașterii și extincției unei culturi specifice, trece printr-o identificare-individuare urmată de dinamismul vieții culturale care atinge apogeul unei perioade de „glorie” pentru a intra, aparent ireversibil, într-un proces de decadentă care marchează apusul.

În plan cultural, trecerea de la o Epocă la alta reprezintă un „salt calitativ” care se reflectă în primul rând în evoluția gândirii filosofice, dar și în religie. Istoria gândirii reflectă aceeași ciclicitate și evoluție. Primele elemente filosofice sunt disipate în doctrinele etico-religioase ale lumii, însă ca încercare de desprindere față de gândirea mitologică și construirea unui sistem de gândire autonom, filosofia apare în Grecia sec. VI î.H. De acum înainte, gândirea filosofică devine expresia sintezei raționalizărilor și proiecția frământărilor unei epoci, producțiile filosofice dintr-un moment concret materializând într-o manieră simbolică, iconică toate trăirile pozitive, angoasele și speranțele oamenilor care trăiesc în ambientul cultural respectiv.

Chiar dacă reflectă la rândul ei spiritualitatea unei epoci, religiozitatea exprimă alte aspecte sociale. Fiind practică într-un cadru organizat, instituționalizat, religia oficială este normată, dogmatizată prin definiții care cuantifică elementele esențiale care se află la baza relației dintre om și Dumnezeu. Cultul religios este marcat de liturgic, simbolismul liturgic având nevoie de o mistagogie care joacă același rol hermeneutic ca filosofia. Liturgia asigură practicarea „conținutului” credinței într-o formă socială ritualizată care completează religiozitatea și practicile de pietate individuale. Prin aspectele instituționalizate, religia manifestă inerție la schimbare și, de aici, asigură un oarecare grad de stabilitate culturală, fiind supusă schimbărilor atunci când o impune saltul calitativ al civilizației în care se manifestă.

După Tatarkiewicz principalele etape din cadrul fiecărei mari Epoci istorice și culturale din perspectiva evoluției istorice a filosofiei din Epoca Antică, Epoca Medievală, Epoca Modernă și Contemporană sunt:

⁴ *ibidem*.

Perioada începuturilor și dezvoltării

Władysław Tatarkiewicz identifica la începutul fiecărei Epoci o primă perioadă de debut, când se remarcă primii reprezentanți ai gândirii specifice pentru cultura unei epoci istorice concrete. Pentru Antichitate, reprezentativi sunt Thales din Milet (625-547 î.H.) și filosofii naturii ionieni, Heraclit (sec.VI î.H.), Parmenides (sec.V î.H.), Empedocles (sec.V î.H.), Anaxagoras (500-428 î.H.), Democrit (470-370 î.H.) și alți reprezentanți ai „atomismului”, ultimul, Pitagora (580-495 î.H.) pregătind intrarea într-o nouă etapă a filosofiei antice.

Debuturile filosofiei sunt legate de sfârșitul perioadei homerice. Marile mișcări migratorii declanșate de indo-europenizarea spațiului insular mediteranean, la începutul Epocii metalelor, configuraseră deja structura etnică a populațiilor sedentare. În general, în această perioadă, viața economică și culturală este pe o pantă ascendentă. În această primă perioadă, se realizează prima mare sinteză între civilizația de tip neolitic și cultura Epocii bronzului și a fierului, observându-se elemente religioase care se adaugă substratului vernacular, iar în plan tehnologic apare prelucrarea metalelor. Începeau alte războaie de expansiune teritorială, însă nucleul civilizației superioare (greco-romană) se află pe o pantă ascendentă, lucru care se reflectă din plin în cultură.

Debutul gândirii medievale precede data convențională reținută de istorie, născându-se din eclecticismul cultural specific Antichității în măsura în care observăm emergența filosofiei creștine și a literaturii patristice. Scrierile din perioada creștinismului antic nu sunt sistematice, ci răspund punctual problemelor concrete apărute în timp, ereziilor care circulau în Epocă, dar și necesităților strict pastorale ale comunităților eclesiale care se extindeau în întreaga *oikoumenă* creștină. Este perioada apusului filosofiei păgâne, a gnosticismului, a apologiilor și a literaturii patristice.

Evul Mediu timpuriu, marcat de destrămarea structurii administrativ-politice, pe care se baza civilizația romană, și de schimbarea componenței etnice a teritoriilor în care se nașteau noi etnogeneze, a asigurat transmiterea valorilor și cunoștințelor tehnologice și culturale. Filosofi precum Ioan Scotul Eriugena (815-877) se remarcă în noul context cultural după ce o pleiadă de teologi monastici asiguraseră transmisia documentelor prin copierea acestora în scriptorii. Apărea o filosofie și teologie monastică, însă ulterior Sfântul Anselm de Canterbury (1033-1109) dădea scolasticii o formă stabilă.

Renașterea reprezintă tranziția dintre perioada medievală și modernitate, marcând un salt calitativ prin modernizarea scolasticii de către Francisco Suarez (1548-1617) care a perpetuat filosofia clasică, creștină, în ambientul universitar catolic, în timp ce umanismul renașcentist readucea în cultura europeană scrierile Antichității.

ții. În același timp, Francis Bacon (1561-1626) deschidea calea empirismului în gândirea filosofică modernă, în timp ce René Descartes (1596-1650) marca definitiv turnura culturală antropocentrică a modernității afirmând singura certitudine în relația gândire – existență (*cogito ergo sum*).

Perioada criticii și iluminismului

După ce se remarcă primii gânditori ai unei Epoci culturale, urmează o scurtă perioadă de sinteze, de afirmare a umanismului și de creștere a interesului pentru problematica antropologiei filosofice, o perioadă de clarificări conceptuale și a „iluminismelor” care anticipează emergența marilor sisteme filosofice.

În Antichitate, începând cu sec. V î.H., viața culturală greacă se mută din coloniile insulare spre Continent, Atena devenind centrul de gravitate a gândirii care se revendică de la spiritul grec. Este perioada în care se remarcă sofistii, educatori itineranți și „iubitori de înțelepciune”, ancorați în spiritul timpului, dar și minți luminate care au deschis calea spre culmi. Reprezentativ „iluminismului” grec este Protagoras (481-411 î.H.), învățător, retor și popularizator al ideilor filosofice. Sofistii direcționează preocupările speculative în direcția afirmării omului, îndepărtându-se de preocupările cosmologice ale primei perioade, însă propunerile lor nu sunt prezentate sub formă sistematizată. Însă marile sisteme ulterioare au fost prefigurate de Socrate (469-399 î.H.).

În perioada medievală, această perioadă coincide cu apariția teologiei ascetice și mistice prin Sfinții Bernard de Clairvaux (1090-1153), Hugues de Saint-Victor (†1141) și continuatorul doctrinei sale, Richard de Saint-Victor (†1173), în timp ce Pierre Abélard (1079-1142) prin conceptualismul său va deschide calea spre scepticismul și nominalismul de mai târziu. Umanismul a fost susținut de Școala de la Chartes, precursora a primelor mari Universități din Occident, legătura dintre gândirea medievală și sistemele Antichității fiind asigurată de filosofia mozarabă, de scrierile lui Alfarabi (sec. X), Avicenna (980-1037), Averroes (1126-1198) sau Maimonides (1138-1204), traduse în latină în Spania și comentate critic în școlile filosofico-teologice latine.

În apariția marilor sisteme moderne, un rol important l-a avut umanismul renescentist, apoi criticismul englez reprezentate de John Locke (1632-1704), George Berkeley (1685-1753) sau David Hume (1711-1776), dar și de viziunea critică a lui Immanuel Kant (1724-1804) care deschide calea sistemelor moderne sau a iluminismului francez.

Perioada marilor sisteme

Umanismul și idealurile de tip iluminist permit apariția marilor sisteme de gândire dintr-o Epocă culturală. Însă perioada de glorie a unei Epoci este materializată de marile sisteme filosofico-teologice care sintetizează și surprind în mod esențial gândirea specifică culturii timpului respectiv.

Primul mare sistem de gândire al Antichității este dat de Platon (427-347 î.H.), într-o perioadă în care Atena era cel mai mare centru cultural al lumii civilizate. În continuarea dezvoltării eticii și gândirii filosofice ale lui Socrate, Platon înființează Academia din Atena, locul în care școala de gândire platonice prinde contur, idealismul său fiind preluat ulterior în perioada elenistă sub forma medioplatonismului și neoplatonismului care interferează din plin cu filosofia creștină. Al doilea mare sistem al Antichității este rodul gândirii lui Aristotel (322-322 î.H.). Ucenic al lui Platon, Aristotel reunește idealismul platonice cu empirismul realist inspirat de medicina timpului, tatăl său, Nikomach, fiind medic la curtea regelui Filip al Macedoniei, de unde se explică atenția acordată de Aristotel științelor naturii și antropologiei.

Fondatorul Liceionului din Atena (școala peripatetică), a revoluționat metafizica, antropologia, logica etc. Fiind pentru un timp profesorul lui Alexandru Macedon, după moartea acestuia apar tensiuni sociale și mișcări antimacedoniene, iar Aristotel părăsește Atena pentru insula Chalkis, unde moare izolat și marginalizat. În cadrul elenismului cultural care s-a instaurat ulterior, a triumfat platonismul, filosofia aristotelică fiind marginalizată, apoi scoasă în afara legii alături de școala neoplatonică din Atena de către Împăratul bizantin Iustinian (529). Platonismul a subzistat sub o formă adecvată teologiei creștine, în timp ce aristotelismul era promovat în Siria, în afara teritoriului bizantin, fiind preluat de cultura islamică până la redescoperirea lui de către gândirea europeană prin filiera mozarabă.

Epoca marilor sisteme medievale coincide cu apariția primelor Universități, în sec. XIII, pe fondul dezvoltării vieții intelectuale și a dezvoltării științelor filosofice, teologice, a artelor și ingineriilor: Paris (1200), Napoli (1227), Toulouse (1229), Cambridge (1231), Salamanca (1243), Sorbona (1257) Lisabona (1290). Ceea ce a permis dezvoltarea filosofiei medievale într-un mod deosebit a fost contactul cu aristotelismul colportat de filosofia mozarabă, gândirea pătrunsă de platonism intrând în concurență cu metafizica, antropologia și teodiceea inspirată de geniul lui Aristotel. Printre precursorii noii filosofii și teologii se numără dominicanul Albert cel Mare (1193-1280), prin comentariile sale asupra operei lui Aristotel, Pseudo-Dionisie sau Petrus Lombardus definind deja o direcție de dezvoltare sistematică, compatibilitatea cu teologia creștină fiind consemnată în lucrările sale *Summa theologiae*, *De natura et origine animae* sau în *De unitate intellectus contra averroistas*.

Toma de Aquino (1225-1274), ucenic al lui Albert cel Mare, a reușit să ofere o școală de gândire reprezentativă pentru filosofia medievală, sistemul său de expunere a filosofiei și teologiei purtând ulterior numele de „tomism”. La rândul său, lasă posterității o *Summa* filosofică prin *Summa contra gentiles*, o prezentare completă a teologiei tomiste în a sa *Summa theologiae*, comentarii la sentințele lui Petrus Lombardus și o serie de răspunsuri la disputele din ambientul universitar al timpului său: *Quaestiones disputatae*, *Disputationes quodlibetales* etc. Tomismul a marcat nu numai filosofia medievală, ci mai ales dezvoltarea teologiei catolice, asigurând expunerea conceptuală a doctrinei creștine într-o formă stabilă, care a făcut față atât Reformei, cât și perioadei „manualiste” care a urmat. Tomismul a fost „regenerat” în sec. XVI de către iezuiți prin Francisc Suarez (1548-1617), o ultimă reînnoire spre „neotomism” survenind în sec. XIX prin enciclica *Aeterni patris* (1879) a papei Leon al XIII-lea, moment din care definițiile magisteriale făcute în spiritul gândirii lui Toma de Aquino încep să fie prezentate treptat într-o deschidere critică față de filosofia modernă.

Un alt mare „sistem” medieval care perpetuează de data aceasta platonismul sub forma augustianismului a fost dat de școala franciscană prin Duns Scuttus (1270-1308). Cele două mari tendințe au persistat în disputele teologiei universitare făcute *ad mentem Thomae* sau *ad mentem Scoti* pe fondul afirmării tomismului, sistemul augustiniano-platonic rămânând cunoscut sub forma unei căi demonstrative devenite *via antiqua*.⁵

Interesant este faptul că nici această „culme” a dezvoltării gândirii nu este lipsită de evenimente istorice negative: războiul împotriva albigensilor (din 1209 până în 1229), perioada cruciadelor care se ridică împotriva ocupării Țării Sfinte de către arabi, apoi de către turcii otomani, incursiunile tătare în teritoriile ruse, Kievul căzând sub tătari în anul 1240. Cu toate acestea, frământările lumii nu au putut frâna efervescența vieții intelectuale a timpului.

În general, empirismul și preocupările pentru filosofia naturii sau pentru fizică evoluează în paralel, filosofi antici precum Thales, Pitagora sau Aristotel fiind și mari matematicieni. Începând cu Epoca Modernă empirismul evoluează în paralel cu idealismele de orice tip, pe de o parte observându-se evoluția gândirii științelor naturii de la fizicieni și filosofi precum Isaac Newton (1643-1727) sau Blaise Pascal (1623-1662) până la August Comte (1798-1857) și ruptura epistemologică dintre științele pozitive și *scientia* din gândirea științifică clasică pe care o impune în plan filosofic. Pe de o altă parte, observăm evoluția gândirii strict filosofice de la turnura antropocentrică a lui René Descartes, cunoscut sub numele latinizat *Cartesius* (1596-1650) spre idealismul sec. XIX. Marile sisteme ale Epocii Moderne se dezvoltă în siajul lui

⁵ *ibidem* p. 289.

Immanuel Kant (1724-1804), prin Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) și Arthur Schopenhauer (1788-1860). Ulterior avem emergența materialismului și a existențianismului, însă deja gândirea filosofică este umbrată de nihilismul nietzschian.

Perioada criticii și a școlilor

După perioada marilor sisteme filosofice urmează o reacție critică care generează încă producții filosofice demne de perioada pe care o precede, însă, în cele din urmă, se observă o alunecare spre convențional și o ancorare într-un imobilism relativ care împiedică dezvoltarea unor sisteme de gândire revoluționare. Este perioada „manualelor”. Filosofii și teologii sunt predate în mod pedagogic ordonat în școli, conținuturile predării devin „standarde” ancorate în mediocritatea unui nivel intelectual accesibil tuturor, vigoarea marilor dezbateri fiind sufocată de cerințele unor metodologii de tip scolastic careucid „în fașă” inițiativele inovatoare.

Este și perioada relativismelor, a schimbărilor majore în plan istoric, a frământărilor sociale care se răsfrâng asupra culturii, societatea căutând mai degrabă „cerc și pâine” decât onoare și virtute. Fiecare sfârșit de Epocă istorico-culturală trece printr-o perioadă „a kitsch-ului” care iau locul producțiilor culturale demne de valorile perene din cultura universală a omenirii, însă acestea rămân ascunse într-un stadiu latent sau se manifestă stingher într-un ambient sociocultural tiranizat de non-valoare. Dar astfel de valori se manifestă și, în cele din urmă, ies la lumină fructificând într-o nouă Epocă istorico-culturală, plină de vitalitatea pulsionilor vieții într-un ambient purificat de umbrele „morții”.

Sfârșitul filosofiei Antichității se întinde de-a lungul sec. I-VI, perioadă în care apare creștinismul și sunt consemnate primele confruntări dintre apologeți și reprezentanții elenismului păgân, se manifestă gnosticismul și maniheismul, dar și primii teologi-filosofi care dau o formă culturală viabilă credinței creștine.

Dintre reprezentanții gândirii elenismului antic se remarcă Filon din Alexandria (20 î.H.-45 d.H.) care încearcă să adapteze medioplatonismul la monoteismul iudaic, ajungându-se la neoplatonismul „pur” formulat de Plotin (203-269/270). Căderea Imperiului Roman de Apus și reconfigurarea etnică a Europei marchează evoluția culturală a decăderii și tranziției spre Evul Mediu timpuriu.

Tranziția de la Epoca Medievală spre Epoca Modernă reprezintă mai degrabă un salt calitativ civilizațional decât o schimbare radicală a faciesului cultural european. În planul evoluției gândirii filosofice se observă însă o sincopă demnă de o trecere la o altă Epocă culturală. Scolastica impunea un corp demonstrativ rigid,

o structură argumentativă accesibilă numai „inițiaților”, cu repetarea definițiilor și a soluțiilor gândite în continuitatea unei tradiții. De asemenea, impunea o viziune teocentrică, în continuitatea *philosophiae prima* – a metafizicii – care pornește de la Dumnezeu Creatorul sau de la un *Arhe – Principium* filosofic care generează lumea văzută și nevăzută, de la această *theologia naturalis* ajungându-se ulterior la cosmologie, la antropologie și la celelalte domenii ale filosofiei.

Inerției scolasticii medievale i se adaugă scepticismul nominaliștilor: pentru filosofia clasică, orice „semn” are o valoare iconică, este partea vizibilă a unei „realități” invizibile (spirituale) pe care o face perceptibilă simțurilor, în timp ce pentru nominaliști „semnul” are o valoare instrumentală, punându-se în dubiu valoarea de adevăr a trimiterii spre o realitate spirituală, invizibilă sau nu. Este începutul scepticismului față de cunoașterea lui Dumnezeu, față de valoarea de adevăr a sentințelor bazate pe speculație și logică, este semănată sămânța agnosticismului și ateismului de mai târziu. Scolastica „tradițională”, sub forma eclesială a timpului era ruptă de fondul cultural care pregătea Renașterea.

Gândirea filosofică ieșea din cercul vicios al sistemului scolastic prin înlocuirea teocentrismului cu antropocentrismul cultural. Cartesius afirma unica certitudine în *Cogito ergo sum*. În consecință, cosmosul (filosofia naturii) sau Dumnezeu (teodiceea – filosofia despre Dumnezeu) se bazează pe „semne” din afara acestei certitudini, preambulul agnosticismului și ateismului, omul fiind pus în centrul întregului sistem de gândire până la idealismul filosofic care se oprește doar asupra legilor interne ale cunoașterii umane.

În plan religios, Martin Luther (1483-1546) scotea Biserica din inerție, rupându-se de tradiția care juca în epocă un rol negativ prin inerție față de reînnoire. În ambientul catolic era nevoie de contrareforma inițiată de Conciliul Tridentin (1545-1563) pentru ieșirea din inerție și de revigorarea scolasticii tomiste prin Suarez, pentru a se recădea din nou în imobilismul „manualistic” până la conturarea „noii teologii” precursora a Vaticanului II.

În plan cultural, iconicul ceda locul artei sacre ancorate în imanent, apăreau imaginile și statuile sacre, tehnologiile evoluau treptat spre manufacturi și industrializare, monarhiile dinastice erau înlocuite cu monarhiile constituționale, religia creștină și religiile din spațiul cultural european deveneau „confesiuni” pentru stat, Biserica instituțională rupându-se treptat de instituțiile puterii în plan social. Eliberată de ingerințele înspre și dinspre politic, Biserica începea să-și exercite strict funcția ei normativă din domeniul cultural-spiritual, deloc neglijabil pentru evoluția omenirii. Ceea ce la ora actuală este definit ca „postmodern” reprezintă de fapt perioada de tranziție dintre Epoca Modernă și Epoca viitoare care încă nu are un nume. Eclecticismul, relativizarea valorilor, lipsa unor noi sisteme filosofice viabile, transformarea „filosofiei” într-o „istorie a filosofiei” în limitările unui învățământ universitar de tip pozitivist,

nihilismul filosofic și cultural-civilizațional sunt un simptom al tranziției. Însă germenii nașterii noii Epoci culturale sunt prezenți „acum” și „aici” în zona crepusculară a tranziției. Spiritualitatea viitoare se configurează în creuzetul tranziției sau în umbra crizelor civilizaționale și a deplasărilor permanente a populațiilor (migrațiile) care transformă „mondializarea” (interdependența instituțiilor la scară mondială) în „globalizare” (contactul dintre culturi și religii diferite cu aculturațiile și inculturațiile aferente).

Nihilismul

René Grousset⁶ făcea un bilanț asupra istoriei spunând că „în general, nicio civilizație nu este distrusă din afară fără să se fi ruinat mai întâi ea însăși, niciun imperiu nu este cucerit din exterior fără să se fi sinucis în prealabil. Și o societate, o civilizație nu se distrug singure decât atunci când ele au încetat să înțeleagă rațiunea lor de a fi, când ideea dominantă în jurul căreia s-au organizat în trecut le-a devenit străină”.⁷

Pulsiunea psihosocială a tanatosului începe să se manifeste odată cu „îmbătrânirea” unei civilizații. Aparent, nimic nu poate prevesti declinul, toate vânturile sunt prielnice și conduc spre larg, însă o lume ajunsă la plenitudinea vârstei se pune în centrul Universului. Se închistează în sine și își promovează mecanismele interne devenind „o bulă de cristal” umplută cu lichid transparent care închide un orașel feeric peste care, din când în când, mai cad fulgi de nea atunci când o mână atotputernică o răstoarnă punând în mișcare adevărate furtuni la scara unui „pahar cu apă”!

Apar provincialismele. Întregul univers este minunata lume din bula de cristal, ceilalți sunt „barbari”, „primitivi”, „necivilizați” – pentru că nu au aceleași mijloace tehnologice – priviți din perspectiva egocentrismului civilizațional astfel enunțat, toți ceilalți sunt niște „provinciali”. Toți sunt judecați după criteriile interne ale acestei lumi care sunt extrapolate într-o viziune panteistă la scară universală, fără să se țină cont de faptul că o civilizație netehnologizată poate fi net superioară în plan spiritual trăind la un nivel mult mai ridicat decât civilizațiile urbane, iar savanții care scriu și meditează la lumina lumânării de ceară înțeleg mai bine lumea decât omul închis într-un univers antropocentric „iluminat” doar de gadgeturile pe care și le-a construit și le-a ridicat la rang de valoare civilizațională.

Faza închistării în sine începe într-un context de „glorie”, fiind perioada în care antropocentrismul cultural și egocentrismele demersurilor pragmatice tind spre o ruptură totală față de ceea ce ține de cultura tradițională. Începe un proces de alie-

⁶ René GROUSSET (1885-1952) istoric francez specializat în istoria Asiei, membru al Academiei franceze.

⁷ René GROUSSET, *Bilan de l'Histoire*, Desclée De Brouwer, Paris, 1991.

nare cultural-religioasă față de propria tradiție. Este începutul secularizării instituționale, dar și a desacralizării vieții și relațiilor interpersonale, până la pierderea valorilor sacre, de fapt acele repere transistorice care asigură în plan cultural și spiritual-religios stabilitate, continuitate și progres.

Nihilismul este un curent de gândire care neagă într-un mod radical orice sistem de valori, impune o atitudine de negare a civilizației în cadrul căreia se manifestă prin respingerea suprastructurii tehnologice și patrimoniului cultural tradițional fără a propune nimic substitutiv. Negare, pulsione a tanatosului, scepticism și repliere în sine până la moartea pe care o propovăduiește ca o finalitate atotputernică care aduce cu sine triumful „nimicului”.

Este și o încercare de impunere a antropocentrismului în toate sferele culturii umane. Ceea ce contează este omul în posturile sale de făuritor al istoriei sale, de aceea s-a ajuns prin desacralizare de la modelul lui Dionisie sau Apolo la conceptul de *Übermensch* în care se poate regăsi orice model al unui *hyperanthropos*, fie că este „arianul” din utopia unei rase pure, fie că este un artificial transuman rezultat al manipulării genetice și al bioingineriilor omenești. În toate cazurile amintite, relația omului cu sacrul dătător al sensului tuturor lucrurilor deranjează; omul vrea să se autodetermine. Dar nu-i ajunge libertatea de a se opune valorilor, de a fi ateu sau agnostic sau de a decide asupra istoriei sale, vrea mai mult! „Vrea” – și o manifestă nevrotic – ca Dumnezeu să nu existe!

Într-o lume a nihilismului, numai nebunul din *Știința voioasă* a lui Friedrich Nietzsche conștientizează faptul că: „Dumnezeu a murit! Dumnezeu rămâne mort! Și noi l-am ucis! Cum să ne consolăm, noi, ucigașii ucigașilor? Cel mai sfânt și cel mai puternic din tot ce-a avut lumea până acum și-a pierdut sângele sub cuțitele noastre – cine ne spală de acest sânge? Ce ispășiri, ce jocuri sfinte va trebui să inventăm? Nu este oare dimensiunea acestei fapte prea mare pentru noi? Nu trebuie să devenim noi înșine zei pentru a părea cel puțin demni de ea?”⁸

Din păcate, „nebul” care diagnostichează starea lumii cade în capcana antropolatricii și caută să ridice umanitatea la rang de „zeitate” pentru a oferi o eshatologie metafizic eficientă, însă se întreabă retoric: „oare nu este dimensiunea acestei fapte prea mari pentru noi?”. Evident că da. Dacă Dumnezeu dispare din preocupările culturii și civilizației măcinată din interior de nihilism nu înseamnă că această „moarte simbolică”, prin care modernitatea caută să se debaraseze de realitatea prezenței lui Dumnezeu pe care o estompează în cultură, aduce cu sine și puterea eficientă de a se substitui eficient funcției divine.

Interpretarea filosofiei „morții lui Dumnezeu” ne este propusă de filosoful Vasile Muscă astfel: „...moartea lui Dumnezeu, în sens filosofic, nu este și nu poate fi opera unui singur om, fie acesta chiar și unul de formatul intelectual al lui Nietzsche.

⁸ Friedrich NIETZSCHE, *Știința voioasă*, Cartea a treia, fr. 127.

De altfel, Nietzsche nu a făcut decât să se comporte în conformitate cu propria teză despre filosof ca medic al unei civilizații și despre filosofie ca o formă specială de medicină – ultima intervine în cazul bolilor trupului în timp ce filosoful este un tămăduitor în cele ale sufletului. În situația de față, a morții lui Dumnezeu, Nietzsche a fost doar cel care a pus ultimul diagnostic, constatând la căpătâiul marelui bolnav decesul acestuia... După Nietzsche vocația autentică a filosofiei a devenit aceea de a pune diagnosticul privind starea spirituală a unei epoci.”⁹

Nihilismul neagă valorile și ordinea „tradițională”, căzând în capcana unei gândiri care se învâрте într-un cerc vicios. Totul pornește de la căutarea lui Dumnezeu în imanența lumii istorice: „N-ați auzit de acel nebun care ziua în amiaza mare aprinse un felinar și alerga prin piață strigând neîncetat: Îl caut pe Dumnezeu!”¹⁰. Pe de o parte, avem inerția și rezistența la schimbare a societății tradiționale, evoluează civilizațional, dar în viața cultural-religioasă rămâne în confortul unei practici convenționale fără să se străduiască să-și actualizeze limbajul teologic nivelul cunoștințelor științifice de la un moment dat. Societatea tradițională nu mai are vigoarea necesară pentru a-L „arăta” pe Dumnezeu celor care Îl caută. Pe de altă parte, cei care s-au rupt de faciesul civilizațional tradițional din care fac parte istoric, pierzând atât capacitatea de a dialoga cu ceea ce este vechi, dar, lipsiți de sprijinul tradiției care garantează păstrarea reperelor axiologice în continuitatea propriei culturi, nu-și pot ridica privirea spre Dumnezeu și nu găsesc nicio soluție constructivă. Atunci, „nimicul” este ridicat la rang de absolut, este ceea ce tronează în lumea valorilor unei lumi deabusolate, este și viziunea pesimist-eschatologică a lipsei de sens. Omul devine *ens absurdum*.

Concluzii

Nihilismul, adică golirea culturii de izvorul tuturor valorilor este însoțită de delirul triumfului: „Faptă mai mare nu a existat niciodată – și oricine se va naște după noi va pătrunde, datorită acestei fapte, într-o istorie mai înaltă decât a fost toată istoria de până acum!”¹¹.

Tinzând spre *nihil*, cultura lipsită de valorile sacralului tinde spre o moarte simbolică pe care o materializează în toate domeniile creației artistice, dar și spre „pulsuni suicidare” care tind spre ștergerea unei identități culturale prin promovarea non-valorilor (la scară axiologică) în detrimentul continuității ființării sale specifice. Identitatea culturală este într-un dinamism perpetuu dat de manifestarea

⁹ Vasile MUSCĂ, *Marea amiază*, Ideea Europeană, București, 2014, pp. 102-103.

¹⁰ Friedrich NIETZSCHE, *op.cit.*

¹¹ *ibidem*.

„vie” a spiritului uman, însă atunci când „spiritul” devine slab – îmbătrânirea civilizației – ne aflăm în fața absenței unei identități colective viabile, cultura reflectând faza terminală în care intră civilizația respectivă.

Răsturnând sensul soteriologiei creștine, nihilismul european oferă prin absolutizarea extincției o pseudo-eschatologie cu valoare pseudo-religioasă: nihilismul este destinul, moartea are un sens în acest context pesimist pentru că, pentru om – *homo religiosus* „moartea este o transcendere a condiției umane, o **trecere într-o lume de dincolo**.”¹² Această obsesie a decadenței și morții generează întreaga literatură „pseudo-apocaliptică” care însoțește „crizele” recente și contemporane. În viziunea dialecticii sacrului, Mircea Eliade vedea în „teologia morții lui Dumnezeu” triumful desacralizării, al „camuflării sacrului în profan”, moment în care începe procesul „redescoperirii sacrului”. După momentul acestui „deicid”, omul este obligat să trăiască exclusiv în istorie¹³, rămânând în esență același *homo religiosus* „omul areligios respinge transcendența, acceptă relativitatea realității și chiar se îndoiește uneori de sensul existenței. Omul modern areligios își asumă o nouă stare existențială, recunoscându-se doar ca subiect și agent al istoriei și refuzând orice chemare la transcendență”¹⁴.

Mircea Eliade consideră că „noutatea lumii moderne se traduce prin revalorizarea la nivel profan a vechilor valori sacre”¹⁵. Însă golește valoarea de conținutul ei metafizic, o reduce la o formă fără fond, un *eidolon* care nu poate ține locul formei originare – *morfe*, plină de semnificație și ființă.

Redescoperirea sacrului este opusul nihilismului care are valențe terapeutice la nivel de societate și cultură. Sacrul este nu numai „sens”, ci și „ființă”. O realitate îmbrăcată în sacru are un plus de ființare față de ceea ce se revelează în mod profan. Eliade afirma că, în ciuda morții lui Dumnezeu, pe măsură ce omul modern redescoperă valoarea sacramentală a ființei, dezvăluie un mod de a exista care îl apără de nihilismul istoricist fără a-l expulza din istorie. Astfel, i se deschide o nouă perspectivă datorită lui *homo religiosus*, fiindcă sacrul e saturat de ființă. De altfel, o societate areligioasă, spunea Eliade, *nu există încă, nu poate exista. Dacă s-ar realiza, ar pieri după câteva generații de neurastenie sau printr-o sinucidere colectivă*. De fapt, „dacă Dumnezeu nu există, totul e cenușă.”¹⁶

¹² Mircea ELIADE, *Traité d'histoire des religions*, p.94.

¹³ Mircea ELIADE, *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Humanitas, 2013, p.82.

¹⁴ Mircea ELIADE, *Sacrul și profanul*, Humanitas, București 1995, p.176.

¹⁵ Mircea ELIADE, *Mythes, rêves et mystères*, Editions Gallimard, Paris, 1997, p. 130.

¹⁶ *Mircea Eliade et la Redécouverte du Sacré*, documentar de Paul Barba-Negra, France Régions 3, Cluny Télé Films, 1987.